

België in de tweede wereldoorlog. Een poging tot kritische selectie van de voornaamste werken gepubliceerd sinds 1970

W. C. M. MEYERS

Een keuze maken uit de ongeveer 4.500 sinds 1970 verschenen titels over België in de tweede wereldoorlog¹ is geen gemakkelijke opdracht. In de volgende bladzijden worden alleen die studies genoemd en geplaatst, die noodzakelijk zijn om de Belgische geschiedenis tijdens die oorlogsjaren serieus te bestuderen. Uiteraard gaat het hier om een persoonlijke en dus subjectieve keuze. Een iets ruimere keuze vindt men in 'New Research on the History of the Second World War in Belgium', een bijdrage die eerstdaags zal verschijnen².

Opvallend is wel dat er nog geen poging is ondernomen een algemene synthese van de oorlogsgeschiedenis te schrijven. Diverse redenen, onder andere de late start van een 'officieel' studiecentrum belast met de organisatie van die studie, zijn er verantwoordelijk voor³. Wel zijn in diverse verzamelwerken min of meer geslaagde overzichten verschenen, waarin telkens geconstateerd moest worden dat er nog steeds leemtes in het onderzoek zijn⁴. Die lacunes zijn vroeger reeds door de media-makers opgemerkt. Zowel BRT-tv als RTB(F)-tv brachten vanaf 1965-1966 diverse uitzendingen over de oorlog. Het grote publiek werd echter pas geraakt toen in 1971 het kassucces van J. Gérard-Libois en J. Gotovitch, *L'an 40. La Belgique occupée*⁵ verscheen (waarover hieronder meer), een boek dat èn de media wijd openzette èn de geïnteresseerde leek aansprak. De publieke belangstelling was gewekt en dat leidde uiteindelijk tot het succes (met soms verrassend hoge kijkcijfers) van historische reportages op tv. Vooral de strijdbare series van Maurice de Wilde⁶ over de 'Nieuwe

1 Zoals ze vermeld staan in de bij het NCWO II gepubliceerde bibliografiën: W. Meyers, *België in de tweede wereldoorlog. Bibliografie 1970-1980*, 241 p.; *Idem*, 'Bibliografie van de in 1981 verschenen publikaties betreffende België tijdens de tweede wereldoorlog', *Mededelingen van het NCWO II*, XII (1982, 25 p.); *Idem*, 'Bibliografie van de in 1982, 1983 en 1984 verschenen publikaties betreffende België tijdens de tweede wereldoorlog', *Bijdragen tot de geschiedenis van de tweede wereldoorlog* (voortaan afgekort tot *Bijdragen*), IX (1985) 375-466; *Ibidem* 1985, X (1986) 223-263; *Ibidem* 1986, XI (1988) 215-231; *Ibidem* 1987, XII (1989) 253-285.

2 In *Neue Forschungen zum Zweiten Weltkrieg. Literaturberichte und Bibliografie*, uitgegeven door J. Rohwer, in de reeks 'Schriften der Bibliothek für Zeitgeschichte' (Stuttgart).

3 J. Gotovitch, 'Problèmes de l'historiographie de la Belgique pendant la seconde guerre mondiale', *Septentrion. Revue de culture néerlandaise*, III (1976) 5-15.

4 H. Balthazar, 'België onder Duitse bezetting 10 mei 1940-8 september 1944', *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, XV, *nieuwste tijd* (Haarlem, 1982) 29-53. E. H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België*, II, 1914-1980 (Amsterdam-Brussel, 1986) 141-205. W. C. M. Meyers, 'De tweede wereldoorlog', *Twintig eeuwen Vlaanderen*, VI, *De Vlaamse beweging*, III (Hasselt, 1979) 13-75. J. Willequet, 'La IIe guerre mondiale', *Histoire de la Belgique contemporaine 1914-1970* (Brussel, 1974) 135-151.

5 (Brussel, 1971, 517 p.).

6 De BRT verzorgde sinds 1973 een reeks tv-uitzendingen over de oorlogsjaren. De begeleidende

Orde' — voor hem het voorspel en de voedingsbodem van de collaboratie, waarvoor na de oorlog vooral de kleine garnaal als strafbare 'zwarte' moest opdraaien terwijl de 'groten' onbelemmerd verder gingen — en over de 'Kollaboratie' lokten immense polemieken uit. De pers stond bol van reacties van allerlei groeperingen. Zowel gewezen collaborateurs als verzetslieden, oud-krijgsgevangenen en gewezen officieren, voor- en tegenstanders van Leopold III, gelovigen en ongelovigen grepen de pen om hun goed- of afkeuring te verkondigen. Dat leidde uiteindelijk tot een aantal publikaties, die geen objectief beeld gaven, maar waaruit wel meestal eerlijke verontwaardiging bleek. Historici bogen zich over het fenomeen en over de methodes, die het fundament waren van De Wildes benadering en succes⁷. Een aantal knappe essayisten gaf hun goed- of afkeuring grondig ondersteund weer⁸.

EEN STRAMIEN VOOR VERDER ONDERZOEK EN EEN ONVERWACHT ONDERZOEKSRESULTAAT

Deze titel brengt de belangrijkste studies van het begin van de jaren zeventig samen. Het reeds vermelde *L'an 40* en A. de Jonghes *Hitler en het politieke lot van België*⁹ kan men niet anders dan als mijlpalen in de historiografie over deze periode beschouwen. *L'an 40*, geschreven in een vlotte stijl en van politicologisch-historische signatuur, geeft een globale schets van de Belgische samenleving in haar diverse componenten tijdens het eerste oorlogsjaar. Recenter onderzoek heeft detailcorrecties aangebracht, maar de grote lijnen van het boek vormden een leidraad voor later onderzoek en geven tevens aan welke deelgebieden, zelfs nu nog, niet behandeld zijn. Die hoofdlijnen zijn: de groeiende kloof tussen koning en regering, wat zal leiden tot de na-oorlogse koningskwestie; de organisatie en doelstellingen van het Duitse bezettingsbestuur (met de *Flamenpolitiek* en het *Ruhe- und Ordnung-beleid*); de aanpassingspogingen van het Belgisch politiek en economisch bestel; de bereidwilligheid tot voorwaardelijke of verregaande collaboratie; de groeiende volkswoede over de slechte bevoorrading, voedingsbodem voor het prille verzet; de Belgen in Londen en de aarzelende weg

teksten werden bij DNB-Pelckmans uitgegeven onder de algemene titel *België in de tweede wereldoorlog*. Tot dusver verschenen: P. Louyet, *De verloren vrede 1918-1939* (1973, 143 p.); H. Jacquemyns, *Een bezet land* (1980, 112 p.); M. de Wilde, *De nieuwe orde* (1982, 128 p.); P. Louyet, *Het verzet* (1984, 95 p.); M. de Wilde, *De kollaboratie*, I (1985, 123 p.); H. van de Vijver, R. van Doorslaer, E. Verhoeyen, *Het verzet*, II (1988, 112 p.); H. van de Vijver, *Het cultureel leven tijdens de bezetting* (1990, 103 p.); E. Verhoeyen, e. a., *Het minste kwaad* (1990, 123 p.); L. de Vos, F. Decat, *Mei 1940, van Albertkanaal tot Leie* (1990, 109 p.).

7 R. Bauer 'De nieuwe orde, of de geschiedenis gezien door Maurice de Wilde', *Onze Alma Mater. Driemaandelijks tijdschrift van Vlaamse leergangen te Leuven* (1983) iii, 229-254. L. Vos, 'De nieuwe orde': eigentijdse geschiedenis en televisie', *Digo*, XII (1982) 69-74.

8 L. Claes, *Het verdrongen verleden. De collaboratie, haar rechters en geschiedschrijvers* (Beveren, 1983, 180 p.). W. Ugeux, 'Après les dix-huit émissions sur l'ordre nouveau', *La Revue générale*, II (1985) 49-60.

9 *Hitler en het politieke lot van België (1940-1944). De vestiging van een Zivilverwaltung in België en Noord-Frankrijk, I, Koningskwestie en bezettingsregime van de kapitulatie tot Berchtesgaden 28 mei-19 november 1940)* (Antwerpen-Utrecht, 1972, 488 p.).

van de (romp)regering naar Londen. Hieronder zal men zien hoe dat onderzoek verder is uitgediept.

Het tweede fundamentele werk is de studie van De Jonghe. De opzet is een onderzoek naar de doelstellingen van de bezetter, dat wil zeggen wat had Duitsland, en wel zijn hoogste instanties en dus Hitler, voor met België. Het resultaat van zijn onderzoek is, en dit uiterst summier samengevat, dat er voor België geen plaats was in een door Duitsland beheerst Europa. Vlaanderen zou, in een of andere vorm, in een Duitsgermaanse ruimte opgenomen worden (*Anschluss*), wat in eerste instantie met Wallonië moest gebeuren was de vraag. Om die Vlaamse *Anschluss* mogelijk te maken, moest een burgerlijk bestuur, *Zivilverwaltung*, het terrein verkennen. Die *Zivilverwaltung* kwam er echter zo laat, pas in juli 1944, dat ze geen praktische uitwerking meer kon hebben, omdat zo wezen het bronnenmateriaal en de hyperkritische studie van A. de Jonghe uit, Leopold III in het land was gebleven. En, opnieuw summier samengevat, Hitler meende in de houding van de vorst een bereidheid tot samenwerking te zien, wat het voortbestaan van België inhield, en kon in die mening steun vinden bij de aanloop tot het 'mislukte' onderhoud van Berchtesgaden (november 1940). Dat er te Berchtesgaden geen politiek accord meer *kon* komen, lag aan de toen gewijzigde politiek-strategische omstandigheden. Groot-Brittannië was immers niet door de knieën gegaan en Hitler dacht reeds aan een ander slagveld. Maar de aanwezigheid van de koning bleef tot aan de val van het Mussoliniregime (september 1943), en het daarbij horende 'verraad' van het Italiaanse koningshuis, een remmende factor.

DE KONINGSKWESTIE

Het werk van De Jonghe en ook, maar niet zo expliciet, *Van 40* gingen dus opnieuw in op het politieke breekijzer in de na-oorlogse geschiedenis van België. Wat zijn nu de belangrijke vragen in die koningskwestie? Was de Belgische neutraliteitspolitiek, zoals die aan de koning toegeschreven werd, een zich afzetten tegen de 'natuurlijke' geallieerden? Was de capitulatie van het leger op 28 mei 1940 nodig of betrof het hier verraad aan de geallieerde zaak? Wilde de koning tegen de zin van zijn regering een autoritair regime instellen, ook tijdens de bezetting? Was de koning de belichaming van het verzet of stond hij welwillend, of begrijpend, tegenover sommige vormen van collaboratie? Was zijn wegvoering naar Duitsland na de landing van de geallieerden in Normandië doorgestoken kaart?

Die vragen kan men, op grond van het gepubliceerde onderzoek, genuanceerd beantwoorden en preciseren. Het is een feit dat Leopold III achter de neutraliteitspolitiek stond. Hoe het in 1936 tot een onafhankelijk buitenlands beleid kwam, leert men uit de studie van wijlen Guido Provoost¹⁰. Door contacten met de andere neutrale Europese staten wenste Leopold, soms door dubbeldiplomatie onder meer via Hendrik

¹⁰ *Vlaanderen en het militair politiek beleid in België tussen de twee wereldoorlogen* (2 dln.; Leuven, 1976-1977).

de Man, de vrede te bewaren¹¹. Die dubbeldiplomatie zorgde echter vooreerst nog voor onderhuidse spanningen met de regering, waar vooral eerste minister Hubert Pierlot een verheven visie op zijn taak en op die van de regering had. Vanwelkenhuyzen gaat uitvoering in op de psychologische misverstanden tussen beide protagonisten tijdens en na de achttiendaagse veldtocht¹².

Roger Keyes, intumus en zoon van een intumus van de koning, lord Keyes, die onmiddellijk in mei-juni 1940 de beweringen van Churchill en vooral van de Franse premier Reynaud over het verraad van de koning logenstrafte, verdedigt de politiek van Leopold III, zowel voor, tijdens, als na de oorlog. Met Keyes en ook met andere 'verdedigingsauteurs' kan men stellen dat Leopold zeker zijn medestrijders niet wilde verraden, maar dat de militaire situatie vanaf 25 mei 1940, vooral gezien in het licht van de latere bekendmaking dat ook het Britse leger de militaire situatie op het vasteland als hopeloos beoordeelde, verder verzet onmogelijk maakte¹³. De verdere argumentatie van Keyes is — zacht uitgedrukt — wel te piëteitsvol ten opzichte van de koning.

Jean Stengers analyseert de verschillende benaderingen van koning en regering vanaf de meidagen 1940 tot en met het politiek testament van de vorst uit 1944, waarin Leopold III een bewonderenswaardige bezorgdheid voor de Vlamingen aan de dag legt, maar tevens duidelijk aantoon t dat hij van de nieuwe ontwikkelingen aan geallieerde zijde niet veel opgestoken had¹⁴. Hij gaat ook in op de gebrekkige verdediging van de koning na de tweede wereldoorlog, waarbij een aantal uitvoerders van Leopolds impulsen en/of wensen in het gedrang kwam. De zeer recente studie van Michel Brelaz geeft een nadere verduidelijking van de entourage van de vorst, en vooral van De Man¹⁵.

Uit die koninklijke omgeving moeten nog de getuigenissen van Leopolds secretaris graaf Capelle¹⁶ en de bittere dagboeknotities van vleugeladjutant generaal Van Overstraeten¹⁷ vermeld worden. De beslissing om de wapens neer te leggen werd aan de bevolking uitgelegd in een pastorale brief van kardinaal Van Roey. Etienne Verhoeyen onderzocht en vond de achtergronden van dit kerkelijk optreden¹⁸. Hoe de publieke opinie over de houding van de koning evolueerde is door Mark van den Wijngaert geanalyseerd¹⁹. Dat de koning zijn deportatie in juli 1944 heeft geënsce-

11 C. Koninckx, *Koning Leopold III. Diplomaat voor de vrede* (Sint-Niklaas, 1987, 275 p.).

12 *Quand les chemins se séparent. Mai-juin-juillet 1940. Aux sources de la question royale* (Parijs-Gembloux, 1988, 499 p.).

13 In het Nederlands vertaald als: *Leopold III. Een beproefd koning, 1901-1940* (Tielt, 1986, 430 p.); *Leopold III, II, 1945-1951. Complot tegen de koning* (Tielt, 1988, 499 p.).

14 J. Stengers, *Aux origines de la question royale. Leopold III et le gouvernement. Les deux politiques belges de 1940* (Parijs-Gembloux, 1980, 248 p.).

15 M. Brelaz, *Leopold III et Henri de Man* (Genève, 1988, 340 p.).

16 R. Capelle, *Dix-huit ans auprès du roi Leopold* (Parijs, 1970, 418 p.).

17 R. van Overstraeten, *Leopold III prisonnier* (Brussel, 1986, 315 p.).

18 E. Verhoeyen, 'La lettre pastorale du cardinal Van Roey sur la capitulation du 28 mai 1940 - Le rôle du barreau et de la magistrature', *Cahiers*, V (1987) 221-242.

19 M. van den Wijngaert, *Een koning geloofd, gelaakt, verloochend. De evolutie van de stemming onder de katholieke bevolking ten aanzien van Leopold III tijdens de bezetting (1940-1944)* (2 dln.; Leuven, 1984).

neerd, zoals soms beweerd wordt, is ontzenuwd door De Jonghe²⁰, maar diezelfde De Jonghe toont wel aan dat Leopold toen nog meende een politieke rol op Europees niveau als eventueel bemiddelaar tussen Duitsland en de geallieerden te kunnen spelen²¹.

Toen het weer vrede in Europa was, barstte de koningskwestie in volle hevigheid los. Het parlement, dat een linkse meerderheid had, verklaarde dat de koning onmogelijk kon regeren. Hem werd de toegang tot het land ontzegd en er werd een regent, zijn broer Charles, aangesteld. In 1949 was de politieke situatie gewijzigd en in 1950 werd op verzoek van de vorst een referendum georganiseerd. De uitslag viel in het voordeel van Leopold uit, maar het feit dat een meerderheid van de Waalse bevolking tegenstemde, leidde tot hevige onrust. Uiteindelijk bleek de enige redding voor de monarchie te liggen in troonsafstand van Leopold ten gunste van zijn zoon Boudewijn, die in 1951 effectief koning werd. Paul Theunissen ontrafelt het einde van de koningskwestie²². De toenmalige secretaris van Leopold, Jacques Pirenne heeft zijn mémoires gepubliceerd²³, net als de toenmalige PSC-premier Jean Duvieusart²⁴. Hoe de liberale partij de koningskwestie onderging vindt men bij Jacques van Offelen²⁵. Diverse etappes van de ontwikkeling zijn bestudeerd door J. Gérard-Libois en J. Gotovitch²⁶.

MET DE REGERING NAAR GROOT-BRITANNIË. DE STRIJD AAN DE ZIJDE VAN DE GEALLIEERDEN

De regering koos na de capitulatie resoluut de zijde van de geallieerden. Uit de talloze vluchtelingen en gemobiliseerde jongeren zou een nieuw leger gevormd worden²⁷. De Franse nederlaag onderbrak deze ontwikkeling snel. In de verwarring die hierdoor ontstond overwoog de regering zelfs naar België terug te keren, maar de Duitse weigering maakte dat onmogelijk (zie de noten 5 en 9). Intussen was een aantal socialisten, vakbondsleiders en liberalen in Groot-Brittannië aangekomen, en zij probeerden onder leiding van de socialistische voorman, Camille Huysmans, met Britse steun een 'Comité national', een soort regering, op te richten. Deze gebeurte-

20 A. de Jonghe, 'Aspekten van de wegvoering van koning Leopold III naar Duitsland (7 juni 1944)', *Bijdragen*, XI (1988) 5-120.

21 *Idem*, 'De laatste boodschap van Kiewitz, namens koning Leopold III, voor Hitler (15 juni 1944)', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis* (1987) ii, 274-300.

22 P. Theunissen, *1950: ontkenning van de koningskwestie* (Antwerpen, 1984, 180 p.).

23 J. Pirenne, *Mémoires et notes politiques* (Verviers, 1975, 461 p.).

24 J. Duvieusart, *La question royale. Crise et dénouement: juin, juillet, août 1950* (Brussel, 1975, 231 p.).

25 J. van Offelen, *Les libéraux contre Leopold III: les débats secrets des partisans de l'abdication* (Parijs, 1988, 331 p.).

26 J. Gérard-Libois, *1950. L'effacement de Leopold III. Tempête au PSC-CVP* (Brussel, 1987, 59 p.); J. Gérard-Libois, J. Gotovitch, *Leopold III: le non-retour* (Brussel, 1983, 28 p.); *Idem*, *Leopold III: le non-retour. Textes et documents* (Brussel, 1983, 37 p.); J. Gotovitch, *Sous la régence. Résistance et pouvoir* (Brussel, 1983, 32 p.).

27 J. Vanwelkenhuyzen, J. Dumon, *1940. Le grand exode* (Parijs-Gembloux, 1983, 335 p.).

nissen zijn bestudeerd door Herman Balthazar²⁸ en José Gotovitch²⁹. De komst van minister Jaspas³⁰, die gebroken had met zijn collega's in Frankrijk, versterkte die intenties nog. In zijn reeds geciteerd werk (zie noot 14), zet Jean Stengers haarfijn de inspanningen van de minister van koloniën, Albert de Vleeschauer uiteen, die er in slaagde, dank zij de inbreng van Belgisch Kongo in de geallieerde oorlogsinspanning, de pogingen om een regering te vormen tegen te gaan. Hij slaagde er ook in Pierlot, samen met de minister van financiën Camille Gutt³¹ en van buitenlandse zaken Paul Henri Spaak³², naar Londen te loodsen. Die Belgische regering werd vervolgens officieel door de Britten erkend, en deze stelde de vloot ter beschikking³³, nam met manschappen en materiaal deel aan de oorlogsinspanningen, maar boven al, beschikte over de rijkdommen van de kolonie, met uranium als grootste troef. De accoorden en hun achtergronden betreffende de uraniumleveringen zijn bestudeerd door onder meer Rik Coolsaet³⁴ en Jonathan E. Helmreich³⁵. Een collectieve studie gaat dieper in op de globale oorlogssituatie in de kolonie³⁶, terwijl Luc Schepens de situatie van de Belgen in Groot-Brittannië zelf beschrijft³⁷.

BEZETTING EN BEZETTER

Zonder enige twijfel zijn de indringende en goed gedocumenteerde studies van A. de Jonghe van het allergrootste belang voor wie enig inzicht wil verwerven in alle problemen die maar raken aan het beleid van de bezetter. De structuur van de *Militärverwaltung* is het eerste studieobject (zie noot 9), de omschakeling van *Militär-* naar *Zivilverwaltung*, en de doelstellingen en achtergronden voor deze stap komen vervolgens aan bod³⁸, en monden ten slotte uit, wat deze problematiek betreft, in de

28 'De socialistische Internationale. De Londense debatten in 1940-1941', *Bijdragen*, II (1972) 9-28; H. Balthazar, J. Gotovitch, *Camille Huysmans. Documenten. C. Huysmans in Londen* (Antwerpen-Amsterdam, 1978, 268 p.).

29 J. Gotovitch, 'Camille Huysmans et la seconde guerre mondiale. Londres 1940', *Bijdragen tot het Camille Huysmansonderzoek* (Antwerpen, 1971, 406 p.) 123-169; *Idem*, *Camille Huysmans. Geschriften en documenten*, VIII, *De Belgische socialisten in Londen* (Antwerpen, 1981, ix + 227 p.).

30 Hij schreef zijn belevenissen nogal bitter neer in *Souvenirs sans retouche* (Parijs, 1968, 492 p.) en *Changements de décors. Londres-Prague-Buenos Aires-Rio de Janeiro* (Parijs, 1972, 452 p.).

31 Ook Gutt schreef mémoires: *La Belgique au carrefour. 1940-1944* (Parijs, 1971, 188 p.).

32 Spaak vertelde weinig sensationeels in zijn: *Combats inachevés*, I, *De l'indépendance à l'alliance*, II, *De l'espoir aux déceptions* (2 dln.; Parijs, 1969). Interessant materiaal vindt men in: H.-F. van Aal, *Télé-mémoires. De Vleeschauer-Gutt-Spaak* (Brussel, 1971, 192 p.).

33 I. Jones, 'La mission économique belge à Londres (20 juillet-31 décembre 1940). Le baron Boël et l'engagement de la flotte belge dans l'effort de guerre allié', *Cahiers*, XI (1989) 187-206.

34 R. Coolsaet, *Buitenlandse zaken* (Leuven, 1987, 264 p.).

35 J. E. Helmreich, *Gathering Rare Ores. The Diplomacy of Uranium Acquisition, 1943-1954* (Princeton, 1986, 303 p.). Zie tevens: *The Congo dans la guerre, les accords tripartites Belgique-Grande Bretagne-Etats-Unis* (2 dln.; Brussel, 1977).

36 *Le Congo belge durant la seconde guerre mondiale. Recueil d'études* (Brussel, 1983, 623 p.).

37 L. Schepens, *De Belgen in Groot-Brittannië 1940-44. Feiten en getuigenissen* (Beveren-Antwerpen, 1980, 238 p.).

38 'De vestiging van een burgerlijk bestuur in België en Noord-Frankrijk. De slotbesprekingen in het Führerhauptquartier 12 juli 1944', *Bijdragen*, I (1970) 69-132.

magistrale ontrafeling, tot in de kleinste details, van de strijd tussen SS-chef Himmler en *Militärverwaltungschef* Reeder over de benoeming in België van een *Höhere SS- und Polizeiführer*, de rechtstreekse vertegenwoordiger, of liever nog de verlengde arm, van het politiek-politie-apparaat dat onder Himmlers leiding gegroeid was³⁹. De aandachtige en geduldige — het *gründliche* voetnotenapparaat getuigt van de grote eruditie van de auteur — lezer maakt kennis met de problemen gesteld door de openbare veiligheid en de gijzelaarspolitiek, het touwtrekken tussen de Vlaamse collaborateurs, de tactische opstellingen van het VNV, de rol van de DeVlag als instrument van de SS, de verhoudingen tussen het Duitse bezettingsbestuur en de verschillende vormen van het Belgische establishment, zoals kerk, magistratuur en hogere administratie.

Aan Belgische zijde werd het land geleid door de secretarissen-generaal. Hun beleid is bestudeerd door Mark van den Wijngaert⁴⁰. Het spreekt vanzelf dat in die studie de achtereenvolgende spanningsmomenten aan bod gekomen zijn. De druk van de *Militärverwaltung* om meer uitgesproken 'Nieuwe Orde'-mensen als secretaris-generaal te doen aanvaarden, vindt men in een volgende studie van De Jonghe⁴¹.

Het is nu een wel bekend feit dat de belangrijkste financiële verantwoordelijken in de meidagen van 1940 van de regering de opdracht hadden gekregen het economisch apparaat in stand te houden (zie noot 5). Etienne Verhoeyen verduidelijkt het geaccepteerde spanningsveld van het 'minste kwaad'⁴². John Gillingham noemt die politiek eerder collaboratie in zijn belangwekkende maar controversiële en ongenuanceerde studies⁴³. De thesis van de groot-industrie dat de na-oorlogse periode werd

39 'De strijd Himmler-Reeder om de benoeming van een HSSPF te Brussel (1942-1944). Eerste deel: De Sicherheitspolizei in België. Kritische studie over het ontstaan, de ontwikkeling, de bevoegdheid, de organisatie van de SS-politie en haar verhouding tot het militair bestuur', *Bijdragen*, III (1974) 9-91; 'De strijd Himmler-Reeder om de benoeming van een HSSPF te Brussel (1942-1944). Tweede deel: De infiltratie van de politieke kollaboratie in Vlaanderen door de SS van het begin der bezetting tot de dood van Staf de Clercq', *Bijdragen*, IV (1976) 5-152; 'De strijd Himmler-Reeder om de benoeming van een HSSPF te Brussel. Derde deel: Ontwikkeling van oktober 1942 tot oktober 1943', *Bijdragen*, V (1978) 5-178; 'De strijd Himmler-Reeder om de benoeming van een HSSPF te Brussel (1942-1944). Vierde deel: Salzburg voor en na. Politieke ontwikkeling van augustus 1943 tot juli 1944', *Bijdragen*, VII (1982) 97-187; 'De strijd Himmler-Reeder. Vijfde deel: Politieontwikkeling van september 1943 tot het einde van de bezetting, I, Achtergrond van Canaris' tweede ambtstermijn te Brussel. De toestand van september 1943 tot maart 1944, II, De tweede ambtstermijn van Canaris te Brussel (februari-september 1944). - Degrelle over de gebeurtenissen te Bouillon in juli 1944', *Bijdragen*, VIII (1984) 5-234.

40 *Het beleid van het comité van de secretarissen-generaal in België tijdens de Duitse bezetting 1940-1944* (Brussel, 1975, xlvii + 326 p.).

41 'De personeelspolitiek van de Militärverwaltung te Brussel gedurende het eerste halfjaar der bezetting (juni-december 1940). Bijdrage tot de studie van de Duitse Flamenpolitiek in wereldoorlog II', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis* (1972) i-ii, 1-49.

42 E. Verhoeyen, 'Les grands industriels belges entre collaboration et résistance: le moindre mal', *Cahiers*, X (1986) 57-114.

43 *Belgian Business in the Nazi New Order* (Gent, 1977, 237 p.); 'The Baron de Launoit: a Case Study in the 'Politics of Production' of Belgian Industry during Nazi Occupation', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis* (1974) 1-59.

voorbereid, komt aan bod in een studie van Michael de Vlaeminck en Luc de Vos⁴⁴, de eerste bestudeerde bovendien de voor de economie zo belangrijke wapenindustrie⁴⁵.

Nauw verbonden met de industriële productie was het tewerkstellingsbeleid. Een 'Rijksarbeidsambt' werd door de secretarissen-generaal opgericht om de grote werkloosheid tegen te gaan. De nieuwe instelling ontsnapte echter vrij snel aan de controle van de secretarissen-generaal⁴⁶ en speelde goed in op de wensen van de Duitse arbeidsmarkt, waar meer en meer arbeidskrachten nodig waren. Matthias Haupt schetst in grote lijnen die *Arbeitseinsatz-politiek*⁴⁷. De verplichte tewerkstelling werd uiteindelijk op het einde van 1942 ingevoerd. Erik Pertz onderzoekt de gevolgen van die deportaties op lokaal Kortrijks vlak⁴⁸. Frans Selleslagh toont de werking aan van de Katholieke Arbeiders Jeugd (KAJ) bij de weggevoerde jongeren⁴⁹.

Een aantal vooraanstaanden uit de KAJ, onder wie de leider E. H. Cardijn, werd door de bezetter omwille van de min of meer clandestiene werking van de organisatie, aangehouden en verbleef enkele maanden in de gevangenis. De gevangenisnotities van Cardijn, uitgegeven door Selleslagh, geven inzicht in de werkwijze en de verwachtingen van Cardijn tijdens en na de oorlogsjaren⁵⁰. Dezelfde auteur heeft samen met J. Gotovitch de briefwisseling van Cardijn met de eveneens in dezelfde gevangenis verblijvende socialistische jeugdleider Arthur Haulot over de geplande jeugdwerking na de oorlog uitgegeven⁵¹. Uiteraard werkte de KAJ niet buiten het episcopaat om. Voor de houding van de kerk beschikken we tot dusverre slechts over het overzicht van Alain Dantoing⁵². Het wachten is op zijn definitieve studie. Dezelfde Alain Dantoing bracht reeds een studie over de verhouding kerk en katholieke syndicaten tijdens het eerste oorlogsjaar, toen het episcopaat nog aarzelde over de te bewandelen weg: een aanwezigheidspolitiek, dat wil zeggen aanpassen aan de nieuwe

44 M. de Vlaeminck, L. de Vos, 'De Belgische industriële tijdens de bezetting. Collaboreren om de vijand te schaden, produceren met het oog op de naoorlogse periode', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, VI (1985) 113-136; IX (1985) 211-222.

45 M. de Vlaeminck, 'De wapenindustrie in België tijdens de bezetting (1940-1944)', *Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis*, IX (1985) 223-238; XII (1985) 289-324.

46 B. Brinckman, 'Een schakel tussen arbeid en leiding: het rijksarbeidsambt (1940-1944)', *Bijdragen*, XII (1989) 85-163.

47 *Der 'Arbeitseinsatz' der belgischen Bevölkerung während des zweiten Weltkrieges* (Bonn, 1970, 238 p.).

48 'De tewerkstelling van Kortrijkzananen in Duitsland (1940-1945)', *Bijdragen*, IV (1976) 175-194.

49 'De klandestiene K. A. J. in Duitsland (1942-1944)', *Bijdragen*, II (1972) 87-114. Dezelfde auteur bezorgde ook nog twee documentenuitgaven: *De tewerkstelling van Belgische arbeidskrachten tijdens de bezetting, 1940* (Brussel, 1970, 121 p.); *De tewerkstelling van Belgische arbeidskrachten tijdens de bezetting, 1941* (Brussel, 1972, vii + 118 p.).

50 'De gevangenisnotities van Jozef Cardijn (11 juni-2 september 1942)', *Bijdragen*, IX (1985) 175-268.

51 J. Gotovitch, 'De gesprekken Cardijn-Haulot in de gevangenis van Vorst (1942): een stuk voorgeschiedenis van de Nationale raad voor de jeugd, I', *Mededelingen van het Navorsings- en studiecentrum voor de geschiedenis van de tweede wereldoorlog*, VIII (1978) 33-41; F. Selleslagh, 'De gesprekken Cardijn-Haulot in de gevangenis van Vorst (1942): een stuk voorgeschiedenis van de Nationale raad voor de jeugd, II', *Ibidem*, 42-51.

52 'La hiérarchie catholique et la Belgique sous l'occupation allemande', *Revue du Nord* (1978) 311-330.

situatie of openlijk verzet⁵³. Hoe de Waalse katholieke vakbeweging weerstand bood aan de nieuwe omstandigheden wordt uiteengezet door Jean Neuville⁵⁴.

Niet alleen de kerk vreesde dat de bezetting, tenslotte de emanatie van de duidelijk anti-kerkelijke nazistaat, problemen zou scheppen, ook andere instellingen onderkennen die dreiging. Zo hief de Université Libre de Bruxelles, die zich niet wilde schikken naar de wens van de bezetter een aantal 'nieuwe' professoren te benoemen, zich zelf op. Hoe dat in zijn werk ging en wat er daarna met studenten en professoren gebeurde, wordt beschreven in een collectieve studie⁵⁵. Hoe de oorlogsjaren aan een niet-ideologisch gekleurde universiteit voorbijgingen, de eerste aanpassing, de Duitse gastprofessoren, de studentenreacties, het groeiend verzet, is voor de Rijksuniversiteit Gent onderzocht door Dirk Martin⁵⁶.

Els de Bens behandelt de lotgevallen van de pers⁵⁷. Opvallend is dat van de toegestane kranten — de Franstalige bladen in Vlaanderen werden verboden, de socialistische en anti-Duitse kranten verdwenen of werden aan andere groepen overgedragen — het uitgesproken de VNV-pers was die het meest te lijden had van de censuur. Rolf Falter bestudeert de rechtstreekse beïnvloeding door de *Brüsseler Zeitung*⁵⁸, terwijl Greta Boon de radio-uitzendingen onder de loep neemt, weliswaar een ietsje vooringenomen ten opzichte van de houding van Jan Boon, directeur van het NIR⁵⁹.

Het dagelijks leven werd beheerst door het voedselprobleem⁶⁰. Een aparte plaats in de oorlogsgeschiedenis werd ingenomen door de overwegend Duitstalige 'Oostkantons', die onmiddellijk in 1940 'Heim ins Reich' moesten. Martin Schärer behandelt er de structurele en institutionele aspecten van⁶¹, terwijl Heinrich Toussaint aan de hand van individuele getuigenissen de tragiek van die tussen verschillende loyaliteiten verscheurde kleine gemeenschap beschrijft⁶².

Het handhaven van de orde was een van de grootste zorgen van het bezettingsbestuur. Naast hierboven vermelde studies van A. de Jonghe (zie noot 39), verdient ook de

53 'Eglise et syndicat en 1940: les avatars d'une politique de présence', *Cahiers*, IX (1985) 269-335.

54 J. Neuville, *La C. S. C. en l'an 40. Le déchirement et la difficile reconstruction de l'unité* (Brussel, 1988, 352 p.).

55 *Quarantième anniversaire de la fermeture de l'Université Libre de Bruxelles (25 novembre 1941)* (Brussel, 1982, 121 p.).

56 D. Martin, *De Rijksuniversiteit Gent tijdens de bezetting 1940-1944. Leven met de vijand* (Gent, 1985, xvii + 176 p.).

57 *De Belgische dagbladpers onder Duitse censuur (1940-1944)* (Antwerpen-Utrecht, 1973, 564 p.).

58 'Flamenpolitiek en Duitse propaganda tijdens de tweede wereldoorlog: de versie van het militair bezettingsbestuur (1940-1944)', *Wetenschappelijke tijdingen*, I-III (1981) col. 47-64; IV-VI (1981) col. 115-126; 'De 'Brüsseler Zeitung' (1940-1944)', *Bijdragen*, VII (1982) 41-83.

59 *De Belgische radio-omroep tijdens de tweede wereldoorlog. Het NIR-ISR in het verzet 1939-1944* (Wommelgem, 1988, 302 p.).

60 A. Henau, M. van den Wijngaert, *België op de bon. Rantsoening en voedselvoorziening onder Duitse bezetting 1940-1944* (Leuven, 1986, 264 p.).

61 *Deutsche Annexionspolitik im Westen. Die Wiedereingliederung Eupen-Malmédys im Zweiten Weltkrieg* (Bern-Frankfurt a/Main, 1978, 378 p.).

62 *Verlorene Jahre. Schicksale einer Kriegsgeneration im Grenzland* (Eupen, 1987, 471 p.); *Bittere Erfahrungen. Schicksale einer Kriegsgeneration im Grenzland*, II (Eupen, 1987, 623 p.).

studie van Wolfram Weber onze belangstelling⁶³. Hoe de Rijkswacht reageerde, zich aanpaste en aangepast werd, vindt men bij Willy van Geet⁶⁴. Een bijzonder aspect van de ordehandhaving was de bestrijding van het communisme, waarbij bepaalde Belgische politiediensten met Duitse diensten samenwerkten en dit reeds vanaf 1936 deden⁶⁵.

Tenslotte is het hier de plaats te wijzen op de resultaten van het Frans-Belgisch colloquium gewijd aan de bezetting in Frankrijk en België, waarin specialisten van beide landen hun bevindingen met elkaar confronteerden⁶⁶.

RASSENVERVOLGING EN CONCENTRATIEKAMPEN

Met de studies van Maxime Steinberg kan men het onderzoek naar het wedervaren van de joden in België als afgesloten beschouwen. Alle facetten van de vervolging komen aan bod, de aanvankelijke bereidheid tot 'gedwongen' samenwerking met de bezetter, het verraad, het verzet, de wegvoeringen, de uitroeiing⁶⁷. José Gotovitch verduidelijkt het lot van die andere vervolgdgen, de zigeuners⁶⁸.

Gotovitch⁶⁹ en Peter Scholliers⁷⁰ bestuderen de deportaties van veroordeelde verzetslieden en van 'Nacht- und Nebel' gedeporteerden en zij beschrijven wie ze waren. Het leven in de kampen is het onderwerp van Daniël Rochette en Jean-Marcel van Hamme⁷¹ en Christine Somerhausen⁷². Accuraat en scherp is het verhaal van Arthur Haulots kampervaringen⁷³.

LEVEN MET DE VIJAND OF LEVEN VOOR DE VIJAND?

Jacques Willequet peilt in zijn diepgaande studie over het bezettingsregime naar het hoe en waarom van bepaalde vormen van medewerking met ofwel tegenwerking en

63 W. Weber, *Die innere Sicherheit im besetzten Belgien und Nordfrankreich 1940-1944* (Düsseldorf, 1987, 198 p.).

64 *De Rijkswacht tijdens de bezetting 1940-1944* (Antwerpen, 1985, 238 p.).

65 R. van Doorslaer, E. Verhoeven, 'L'Allemagne nazie, la police belge et l'anti-communisme en Belgique (1936-1944). Un aspect des relations Belgo-Allemandes', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis* (1986) 61-125.

66 E. Dejonghe, ed., 'L'occupation en France et en Belgique 1940-1944. Actes du colloque de Lille - 26-28 avril 1985', *Revue du Nord*, II, Hors-série-Collection Histoire (2 dln.; 1987-1988).

67 *L'étoile et le fusil. La question juive 1940-1942* (Brussel, 1983, 198 p.); *1942. Les cent jours de la déportation des juifs de Belgique* (Brussel, 1984, 247 p.); *L'étoile et le fusil. La traque des juifs 1942-1944* (2 dln.; Brussel, 1986).

68 'Quelques données relatives à l'extermination des Tziganes de Belgique', *Cahiers*, IV (1976) 161-180.

69 'Introduction à l'étude de la déportation. Le convoi du 22 septembre 1941', *Cahiers*, I (1967) 94-126.

70 'De massale ontruimingen van de SS-gevangenis. De transporten van 8 en 23 mei 1944 naar Buchenwald', *Bijdragen*, VI (1980) 119-148.

71 *Les Belges à Buchenwald* (Brüssel, 1976, 421 p.).

72 *Les Belges déportés à Dora et dans ses kommandos* (Brussel, 1979, 295 p.).

73 *J'ai voulu vivre. Dachau 1943-45. Journal de camp* (Brussel, 1987, 116 p.).

verzet tegen de bezetter. Hij meent dat een aanzienlijk deel van de 5% van de bevolking, waarover het hier gaat, op de scheidslijn verzet-collaboratie stond. Vooral voor de collaboratie in Franstalig België brengt Willequet belangrijke nuances aan⁷⁴.

Wat de politieke collaboratie in Vlaanderen betreft, is het fundament voor een synthese voorhanden. Het materiaal en de conclusies van De Jonghe (zie noot 39), Bruno de Wevers biografie van de eerste leider van het VNV⁷⁵, die de belofte in zich draagt van een komende analyse van het VNV, de beschrijving van de teloorgang van de collaboratie in het wegzinkende Duitsland aan het einde van de oorlog⁷⁶, de studies gewijd aan een van de 'groten' uit de Vlaamse Beweging, priester Verschaeve, die in vergaande mate tot onvoorwaardelijke collaboratie bereid was⁷⁷, de gegevens in de studie van het Davidsfonds door Lode Wils, waarin de aarzelingen van het katholieke Vlaanderen ten overstaan van de 'Nieuwe Orde' bestudeerd worden⁷⁸, zouden het mogelijk moeten maken de problematiek van die collaboratie, de opbodpolitiek van het VNV om de macht te veroveren, de onvoorwaardelijke collaboratie van De Vlag en Vlaamse SS, de infiltratie in het staatsbestel van het bezette België, volledig weer te geven.

Slachtoffers van de opbodpolitiek ten overstaan van de bezetter zijn in eerste instantie de Oostfrontvrijwilligers geweest. De Wever onderzoekt in alle facetten hun lotgeval- len⁷⁹. Oostfrontvrijwilligers verdedigden zichzelf in een goed gedocumenteerde studie⁸⁰. Gegevens over alle mogelijke 'uniformdragers', van Passieve LuchtBescher- ming tot de gehate Hilfsfeldgendarmes vindt men in de chaotische maar rijk gedocu- menteerde boekdelen van Jan Vinckx⁸¹. Interessante informatie over collaboratie vindt men bij Arthur de Bruyne, die duidelijk uitkomt voor zijn Vlaams-nationale signatuur⁸².

74 *La Belgique sous la botte. Résistances et collaborations 1940-1945* (Parijs, 1986, 383 p.).

75 *Staf de Clercq* (Brussel, 1989, 240 p.).

76 W. C. M. Meyers, 'De Vlaamse landsleiding'. Een emigrantenregering in Duitsland na september 1944?', *Bijdragen*, II (1972) 29-86.

77 Over Verschaeve werd reeds uitvoerig gehandeld in *Verschaeviana*, tijdschrift van het Lootensfonds, opgericht door vrienden van Verschaeve om diens activiteiten op alle vlakken te onderzoeken en te belichten. Wat de tweede wereldoorlog betreft verschenen in *Verschaeviana*: R. de Deygere, 'Verschaeve te Berlijn in mei 1941' (1984) 121-163; *Idem*, 'De beweegredenen van Verschaeves houding tijdens de bezetting' (1987) 15-72; B. de Wever, 'Verschaeve en het oostfront. Bijdrage tot de studie van Verschaeves houding ten overstaan van de SS' (1987) 131-179; W. Meyers, 'De politieke houding van Verschaeve tijdens het laatste oorlogsjaar (na maart 1944). Beschouwingen bij de uitgave van enkele brieven' (1984) 165-232; R. van Landschoot, 'Cyriel Verschaeve: Europa und der Glaube (1942). Een studie over Verschaeve en het nationaal-socialisme' (1985) 99-139; *Idem*, 'Beschouwingen bij de 55 stellingen van dr. Henss over Europa und der neue Glaube (1942). Een studie over christendom en nationaal-socialisme' (1987) 73-130. Tenslotte R. van Landschoot, W. Meyers en R. de Deygere, *C. Verschaeve. Oorlogsge- denkschriften. Volledige en wetenschappelijke uitgave* (Brugge, 1990).

78 *Honderd jaar Vlaamse beweging, III, geschiedenis van het Davidsfonds in en rond wereldoorlog II* (Leuven, 1989, 295 p.).

79 *Oostfronters. Vlamingen in het Vlaams legioen en de Waffen SS* (Tielt, 1984, 180 p.).

80 *Vlamingen aan het oostfront* (Antwerpen, 1973-1975; Tielt, 1984, 180 p.).

81 *Vlamingen in uniform* (7 dln.; Antwerpen, 1980-1984).

82 *De kwade jaren* (5 dln.; Brecht, 1971-1976).

De Vlaamse militaire collaboratie had uiteraard een Waalse tegenhanger, het 'Légion Wallonie'. Wie belangstelling heeft voor militaire hoogstandjes kan terecht bij Jean Mabire⁸³. Degrelle die er zijn politieke invloed bij de Duitse instanties door verwierf, heeft een volledige bibliotheek op en achter zijn naam staan. Men kan volstaan met te verwijzen naar de recent verschenen publikatie van Marc Magain⁸⁴. Over Degrelles politieke activiteiten, en de gevolgen daarvan, moet men, opnieuw, te rade gaan bij De Jonghe (zie noot 39). Martin Conway toont de werking, en de teloorgang, van Rex aan in het bezette land, toen de chef vóór alles oog had voor zijn eigen politieke toekomst⁸⁵.

HET VERZET

Er is reeds gewezen op de studie van Willequet (zie noot 74). Vooraleer nader in te gaan op de verschillende aspecten van de verzetsfenomenen is het nuttig te wijzen op de rol van de Kommunistische Partij, die zich èn tijdens de bezetting èn na de bevrijding, opwierp tot de partij van het verzet. Rudi van Doorslaer bestudeert de houding van de KP vanaf het uitbreken van de oorlog tot aan de Duitse aanval op de Sovjetunie, een studie waarin uiteraard de twijfels over de te volgen lijn aan bod komen⁸⁶. In zijn doctoraat gaat Gotovitch dieper in op die problematiek en vooral op de strategie gevolgd tijdens het verdere verloop van de oorlog⁸⁷. Aan de hand van het voorbeeld van de Brusselse KP-federatie wordt het verhaal geschetst van de partij die doormiddel van het Onafhankelijkheidsfront, door haar opgericht en waar haar beste krachten aan gewijd werden, meende een massa-organisatie op te bouwen, die door haar harde strijd tegen de bezetter, een stabiele positie zou verwerven in het Belgisch politiek bestel. Het liep anders.

Over de activiteiten van de met het Onafhankelijkheidsfront verbonden gewapende partizanen en patriottische milities raadplege men Henri Bernard⁸⁸, Oscar Heemans⁸⁹ en Louis van Brussel⁹⁰.

Naast de KP was de socialistische partij de enige politieke groep die als zodanig verzet pleegde. Nie Bal schreef er herinneringen over⁹¹. Het Geheim Leger ontstond uit verschillende groepen militairen en oud-militairen. Hun organisatie en werking is

83 *Légion Wallonie. Au front de l'est 1941-1944* (Parijs, 1987, 333 p.); *Division Wallonie sur le Baltique 1944-1945* (Parijs, 1989, 373 p.).

84 *Léon Degrelle, un tigre de papier* (Brussel, 1988, 176 p.).

85 'Le rexisme de 1940 à 1944: Degrelle et les autres', *Cahiers*, X (1986) 5-55.

86 *De Kommunistische Partij van België en het Sovjet-Duits niet-aanvalspakt tussen augustus 1939 en juli 1941* (Brussel, 1975, 272 p.).

87 *Le Parti communiste de Belgique 1939-1944. Stratégie nationale et pratique locale: la fédération Bruxelloise* (2 dln.; Brussel, 1988). Een uitgave in boekvorm wordt voor 1990-1991 voorzien. De tekst van de openbare verdediging werd gepubliceerd in de *Mededelingen van het NCWO II*, nr. 18, 49-57.

88 *Un maquis dans la ville. Historique du régiment des milices patriotiques de Schaerbeek* (Brussel, 1970, 300 p.).

89 *Zwischen Hundert Brücken. Ereignisse, Tatsachen, Zusammenhänge* (Berlijn, 1977, 222 p.).

90 *Partizanen in Vlaanderen. Met actieverslag van korps 034-Leuven* (Leuven, 1984, 335 p.).

91 *Mijn wankle wereld. Vierjaar in het socialistisch verzet* (Leuven, 1984, 335 p.).

beschreven door Bernard⁹², Guy van Pouckeⁿ en H. van Vreekom⁹⁴. Specifieke verzetsgroepen waren de groep G, die aan 'wetenschappelijke' sabotage deed⁹⁵ en de service D, die ageerde tegen verklikkers en hulp bood aan onderduikers⁹⁶.

Het meest gespecialiseerd was de clandestiene activiteit op het gebied van de pers⁹⁷ en van de inlichtingsdiensten⁹⁸ en niet toevallig waren dat juist activiteiten die reeds tijdens de eerste wereldoorlog in het bezette land een grote bloei kenden. Het is dan ook niet toevallig dat veel van die oud-gedienden opnieuw aan de slag gingen⁹⁹. Nuttig werk werd ook geleverd door het oversassen van 'verbrande' verzetslui en geallieerde piloten via Frankrijk en Spanje en zo terug naar Groot-Brittannië¹⁰⁰. Een voorbeeld van, zo mag aangenomen worden, spontane groei van een lokale verzetsbeweging, die uiteindelijk overging tot moord op collaborateurs in het Doornikse en door het Duitse politie-apparaat volledig ontmanteld werd, wordt geanalyseerd door Etienne Verhoeyen¹⁰¹. Hoe het verzet aan het nodige geld kwam, onder meer voor het bevoorraden van de talrijke onderduikers en clandestienen, leert de studie van Bernard Ducarme¹⁰².

ONMIDDELIJK NA DE OORLOG

Hierboven is reeds het verloop en de afloop van de koningskwesitie vermeld. Een belangrijk probleem was toen ook de 'zuivering', repressie en zuivering, die nu en dan weer in de politieke actualiteit opduikt. Luc Huyse en Steven Dhondt startten aan de Katholieke Universiteit Leuven een nieuw onderzoek¹⁰³. Een collectieve studie van de Vrije Universiteit Brussel geeft een algemene schets van die periode¹⁰⁴.

92 *L'armée secrète 1940-1944* (Parijs-Gembloux, 1986, 318 p.).

93 *Niet langer geheim. 69 groepen - 2500 man. 1940-1944. Clandestiene organisatie en operaties in het kustgebied en Noord-West Vlaanderen. Geheim leger - zone 111 - sector Brugge-Oostende* (Gent, 1987, 411 P-).

94 *L'armée secrète. Ses exploits - Ses souffrances - Ses opérations en Hainaut et en Namurois* (Brussel, 1985, 326 p.).

95 W. Ugeux, *Le 'groupe G' (1942-1944)* (Parijs-Brussel, 1978, 235 p.).

96 J. Dujardin, 'Le service 'D' et l'aide aux illégaux', *Cahiers*, III (1974) 9-74.

97 J. Gotovitch, 'Photographie de la presse clandestine en 1940', *Cahiers*, II (1972) 113-156.

98 J. Dujardin, 'Le mouvement national belge. Activités dans le domaine du renseignement et de l'action (1941-février 1944)', *Cahiers*, II (1972) 9-77; *Idem*, 'Le service 'Luc' été 41 -été 42. Aspects des problèmes de commandement et de liaisons', *Ibidem*, VI (1980) 33-114; Jean Fosty, *La guerre secrète des services de renseignements et d'action 1940-1944* (Brussel, 1987, 203 p.). De Nederlandse vertaling door E. Verhoeven, brengt een aantal aanvullingen en verduidelijkingen: *Ware verhalen uit de inlichtings- en actiediensten 1940-1945* (Brussel, 1988, 255 p.); *Idem*, 'Les réseaux belges de France. Essai sur l'histoire des services de renseignements et d'action belges de France durant la seconde guerre mondiale', *Cahiers*, II (1972) 79-111.

99 H. Bernard, *Un géant de la résistance. Walthère Dewé* (Brussel, 1971, 245 p.).

100 W. Ugeux, *Le passage de l'iraty. Récit d'un chef belge de la résistance* (Brussel, 1984, 239 p.).

101 'Un groupe de résistants du Nord-Hainaut: La Phalange Blanche', *Cahiers*, XII (1989) 163-205.

102 *Le financement de la résistance armée en Belgique 1940-1944* (Brussel, 1970, 62 p.).

103 '1944-1949: repressie zonder maat of einde? Een interimverslag over een onderzoek naar de berechting in België van collaborateurs', *Res Publica* (1987) 617-634.

104 E. Witte, J. C. Burgelman, P. Stouthuysen, ed., *Tussen restauratie en vernieuwing. Aspecten van de Belgische politiek (1944-1950)* (Brussel, 1989, 352 p.).

MILITAIRE GEBEURTENISSEN

De verscheidenheid aan politieke en sociale ontwikkelingen mag ons niet doen vergeten dat er ook militaire operaties op Belgische bodem uitgevoerd zijn. J. L. Charles geeft een nuttig algemeen overzicht van de geschiedenis van de Belgische strijdkrachten gedurende die periode¹⁰⁵. Jean Vanwelkenhuyzen beschrijft de inspanningen inzake militair beleid vanaf het begin van de wereldoorlog tot aan de vooravond van de achttiendaagse veldtocht¹⁰⁶ en gaat uitvoerig in, maar dat behoort dan tot de diplomatieke geschiedenis, op de verschillende berichten over een nakende Duitse aanval en de reacties erop van regering en koning¹⁰⁷. Henri Bernard behandelt de eigenlijke veldtocht, met de capitulatie en de terugtrekking van de Britse troepen uit Duinkerke¹⁰⁸. Detailstudies over verschillende deeloperaties zijn geschreven door André Bikar¹⁰⁹.

Van juni 1940 tot september 1944 bleef België gespaard voor zuiver militair geweld, wanneer men de steeds dreigender en vernietigender geallieerde bombardementen buiten beschouwing laat. Het oorlogsgeweld begon opnieuw bij de bevrijding. Vooral de bevrijding van Antwerpen, waarbij de rol van het verenigd verzet in die stad niet vergeten wordt, krijgt veel aandacht, omdat daardoor een eerste werelhaven op het continent ongeschonden ter beschikking kwam van de geallieerde aanvoerlijnen¹¹⁰. De diverse lotgevallen van de Canadese medebevrijders zijn niet vergeten¹¹¹.

Een laatste bedreiging was het Ardennenoffensief, toen Duitse legers in een uiterste inspanning Antwerpen probeerden te bereiken en de Britse en Amerikaanse troepen van elkaar trachtten te scheiden. De Duitse visie is uitstekend beschreven door Hermann Jung¹¹². Tussen de talrijke studies en verhalen, die over deze nog steeds tot de verbeelding sprekende operatie geschreven zijn, moet op militair gebied die van Bernard en Roger Gheysens vermeld worden¹¹³. Hoe de burgerbevolking reageerde

105 *Les forces armées belges au cours de la seconde guerre mondiale 1940-1945* (Brussel, 1970, 113 p.).

106 *Neutralité armée. La politique militaire de la Belgique pendant la 'Drôle de guerre'* (Brussel, 1979, 182 p.).

107 *Les avertissements qui venaient de Berlin. 9 octobre 1939-10 mai 1940* (Parijs-Gembloux, 1982, 399 p.).

108 *Panorama d'une défaite. Bataille de Belgique-Dunkerque 10 mai-4 juin 1940* (Parijs-Gembloux, 1984, 183 p.).

109 Verschillende reeksen artikelen in het *Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis* sinds 1970.

110 A. Baldewyns, A. Herman-Lemoine, *Les batteries de Walcheren* (Brussel-Parijs, 1974, 208 p.); J. L. Moulton, *Battle for Antwerp. The liberation of the City and the Opening of the Scheldt 1944* (Londen, 1978, 208 p.); G. Rawling, *Cinderella Operation. The Battle for Walcheren 1944* (Londen, 1980, 164 p.).

111 J. R. Pauwels, 'De Canadezen en de bevrijding van België (1944-1945). Niet alleen een militaire geschiedenis', *Bijdragen*, IX (1985) 1-122; W. D. Whitaker, S. Whitaker, *The Battle of the Scheldt* (Londen, 1985, 461 p.).

112 *Die Ardennenoffensive 1944-1945. Ein Beispiel für die Kriegsführung Hitlers* (Zürich-Frankfurt, 1971, 406 p.).

113 *La bataille d'Ardenne. L'ultime Blitzkrieg de Hitler (décembre 1944-janvier 1945)* (Parijs-Gembloux, 1984, 189 p.).

leest men bij Luc Rivet en Yvan Sevenants¹¹⁴, Jacques Wynants¹¹⁵ en in het collectieve werk *Der verhängnisvolle Irrtum*¹¹⁶.

BIJ WIJZE VAN BESLUIT

De aandachtige lezer heeft opgemerkt dat men voor de verklaring, of zelfs voor de beschrijving, van bepaalde fenomenen een beroep moet doen op studies en herinneringen geschreven door tijdgenoten en medespelers. Op egodocumenten dus. Dat heeft onder meer te maken met het feit dat sommige archieven moeilijk toegankelijk zijn (bijvoorbeeld de Staatsveiligheid wat betreft de verzetsorganisaties) of niet volledig opengesteld zijn (bijvoorbeeld het Krijgsgerecht voorde 'kleine' collaboratie), terwijl andere collecties door gebrek aan mankracht niet geselecteerd zijn en dus feitelijk niet ter beschikking van het onderzoek gesteld worden (bijvoorbeeld de archieven van Winterhulp en van de Landbouw- en voedingscorporatie). Beide laatste voorbeelden zijn voor de studie van de sociale aspecten van de bezetting van het allergrootste belang.

Tenslotte rest de vraag of de oorlog een breuk betekende in de Belgische samenleving. Een panelgesprek gewijd aan 'Continuïteit of discontinuïteit in de geschiedenis: België in de tweede wereldoorlog'¹¹⁷ peilde naar de achtergronden van de gedragingen van instellingen en politieke groeperingen tijdens die periode. Voor nieuwe groepen bleek er geen plaats te zijn tussen de traditionele machten, die hun vertrouwen herwonnen na de aanvankelijke aarzelingen van 1940, en de 'solidariteit van de macht' die het sociale krachtveld ontmijsde.

Verskillende gegevens leiden tot het besluit dat het keerpunt in het besef dat Duitsland op langere termijn de oorlog verloren had, en dat België weer een traditioneel-democratische samenleving zou worden, in de zomer van 1941 ligt. Het bestudeerden van dit 'scharnierjaar', zoals het in het hiervoor vermelde panelgesprek genoemd werd, in al zijn facetten, ook wat betreft de collaboratie, waar het VNV op dat ogenblik zijn isolement in de Vlaamse bevolking constateerde, zou voor het begrijpen van het collectief gedrag van de toenmalige Belgische samenleving een grote stap vooruit betekenen.

114 *La bataille des Ardennes. Les civils dans la guerre* (Brussel, 1985, 252 p.).

115 *Verviers libéré. De l'allégresse à l'inquiétude. Septembre 1944-janvier 1945* (Verviers, 1984, xviii + 206 p.).

116 *Der Verhängnisvolle Irrtum. Hitlers Fehlkalkulation in den Ardennen beschleunigte vor 40 Jahren das Ende* (Eupen, 1984, 255 p.).

117 *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CII (1987) 610-623.

Oorlogsdocumentatie '40-'45. Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie 1989 (Zutphen: De Walburg Pers, 1989, 253 blz., f39,50, ISBN 90 6011 663 1).

Het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (tegenwoordig lelijk afgekort als RIOD; waarom niet het vroeger gebruikelijke RvO?) gaf in de eerste jaren van zijn bestaan een tijdschrift uit. Later verscheen éénmaal een deel *Studies over Nederland in oorlogstijd* ('s-Gravenhage, 1972). Onlangs werd de serie 'Cahiers over Nederland en de tweede wereldoorlog' na zeven delen gestaakt. Thans probeert men het weer met een periodiek, een jaarboek, om het vele dat er in en om het RvO gebeurt aan onderzoek aan een breed publiek, dat wel over een zekere scholing moet beschikken, te presenteren. Het jaarboek werkt met een duidelijke en mijns inziens aantrekkelijke formule. Naast een aantal artikelen, waarvan steeds één de bewerking zal zijn van een recente scriptie, zijn vaste rubrieken gecreëerd. Heel aantrekkelijk onder die rubrieken is 'het foto-essay', ditmaal een fotoserie van Musserts bezoek aan Dachau met een inleiding van R. Kok, hoofd van het beeldarchief van het RvO. Heel informatief is 'het recensie-artikel' van de bibliothecaris van het RvO, D. van Galen Last. Ditmaal bestrijkt zijn heldere overzicht de periode 1982-1989. Het accent ligt op de internationale produktie van boeken over de tweede wereldoorlog en het nationaal-socialistische Duitsland. Een interview van N. K. C. A. in 't Veld met H. Mommsen over de *Historikerstreit* sluit hier goed bij aan, al gaat het in feite in het jaarboek eraan vooraf. In de rubriek 'het archief' bespreekt E. L. M. Somers, archivaris van het RvO, het NSB-archief, althans wat daar van over is—en dat is nog heel wat. A. H. Paape neemt 'de stand van zaken' voor zijn rekening, een soort jaarverslag met een aanloop en een beschouwing over de huidige situatie van het RvO, afgesloten met publikaties vanwege het instituut en publikaties, lezingen en 'externe functies' van de medewerkers. Een inventarisatie van lopend onderzoek waaraan het RvO meewerkt (dissertaties, scripties en ander wetenschappelijk onderzoek) van R. Kruis en H. de Vries vormt een goede aanvulling hierop.

Van de artikelen vormt J. Houwink ten Cates 'Het jongere deel'. Demografische en sociale kenmerken van het jodendom in Nederland tijdens de vervolging' het *pièce de resistance*. In een zorgvuldig gedocumenteerd en voorzichtig analyserend betoog komt hij tot de conclusie dat voor de stelling, dat vooral het joodse proletariaat het slachtoffer is geworden van de deportatie (mede als gevolg van het beleid van de Joodse Raad) geen cijfermatige grondslag in het beschikbare materiaal is te vinden. Achteraf kan slechts worden vastgesteld dat de 20 tot 40 à 50 jarigen onder de slachtoffers iets ondervertegenwoordigd waren. Dat klopt dan met een van de doeleinden van de Joodse Raad om juist ook jongeren te proberen te beschermen. Of er een oorzakelijk verband is blijft onzeker. Wel is met overtuiging een verband tussen onderduiken (onder hen die dat deden was genoemde leeftijdscategorie oververtegenwoordigd) en overleven van de oorlog aan te wijzen. De bewerkte scriptie is die van Connie Kristel over de repatriëring van Nederlandse overlevenden uit de concentratiekampen. Nederland presteerde in de hulpverlening vergelijkenderwijze niet sterk. Dit blijkt in belangrijke mate terug te voeren op de hardnekkigheid waarmee Nederland probeerde vast te houden aan civiele uitvoering van de hulp in plaats van militaire en op de weigering om joden als een aparte categorie te erkennen, omdat men niet wilde discrimineren; boeiende problematiek. Interessant is ook C. H. Wiedijks reconstructie op basis van diverse bronnen van Koos Vorrinks Apollohalrede van 27 april 1946. Vorrink verweerde zich in die rede tegen aanvallen op zijn persoon in verband met contact met Arnold Meijer in het begin van de bezettingstijd. Een fraai staaltje bronnenwerk. Tenslotte worden twee oudere teksten afgedrukt. Een nuttig overzicht van C. J. F. Stuldreher van de activiteiten onder auspiciën van het Rode Kruis inzake de opsporing van gedeporteerde joden en vaststelling van